

ISSN 1999-4214 (print)

ISSN 2957-5095 (online)

ЕУРАЗИЯ ГУМАНИТАРЛЫҚ ИНСТИТУТЫНЫҢ

ХАБАРШЫСЫ

ВЕСТНИК

ЕВРАЗИЙСКОГО
ГУМАНИТАРНОГО
ИНСТИТУТА

BULLETIN

OF THE EURASIAN
HUMANITIES
INSTITUTE

№3/2025

Жылына 4 рет шығады
2001 ж. шыға бастаған

Выходит 4 раза в год
Начал издаваться с 2001 г.

Published 4 times a year
Began to be published in 2001

Астана, 2025

Бас редактор **Дауренбекова Л.Н.**
А.Қ. Құсайынов атындағы Еуразия гуманитарлық институтының доценті,
филология ғылымдарының кандидаты
Жауапты редактор **Алимбаев А.Е.**
А.Қ. Құсайынов атындағы Еуразия гуманитарлық институтының доценті,
философия докторы (PhD)

Редакция алқасы

Аймұхамбет Ж.Ә.	филология ғылымдарының докторы, профессор, Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан
Ақтаева К.	филология ғылымдарының докторы, профессор, А. Мицкевич атындағы Польша университеті, Познань, Польша.
Әбсадық А.А.	филология ғылымдарының докторы, профессор, А. Байтұрсынов атындағы Қостанай өңірлік университеті, Қостанай, Қазақстан
Аасланд Е.	философия докторы (PhD), профессор
Бредихин С.Н.	филология ғылымдарының докторы, профессор, Солтүстік Кавказ федералды университеті, Ставрополь, РФ
Гайнуллина Ф.А.	филология ғылымдарының кандидаты, доцент Ә. Бөкейхан атындағы университеті, Семей, Қазақстан
Ермекова Т.Н.	филология ғылымдарының докторы, профессор, Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті, Алматы, Қазақстан
Есиркепова К.Қ.	филология ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор, А. Байтұрсынов атындағы Қостанай өңірлік университеті, Қостанай, Қазақстан
Жүсіпов Н.Қ.	филология ғылымдарының докторы, профессор, Торайғыров университеті, Павлодар, Қазақстан
Каранфил Г.	философия докторы (PhD), профессор, Комрат мемлекеттік университеті, Кишинев, Молдова
Курбанова М.М.	филология ғылымдарының докторы, профессор, Алишер Навои атындағы Ташкент мемлекеттік өзбек тілі мен әдебиеті университеті, Ташкент, Өзбекстан
Қамзабекұлы Д.	ҚР ҰҒА академигі, филология ғылымдарының докторы, профессор, Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан
Құрысжан Л.Ә.	филология ғылымдарының кандидаты, профессор, Ханкук шетелтану университеті, Сеул, Оңтүстік Корея
Онер М.	философия докторы (PhD), профессор, Эгей университеті, Измир, Туркия
Олдфилд А.	Философия докторы (PhD), профессор, Каролина Университеті Каролина, АҚШ
Пименова М.В.	филология ғылымдарының докторы, профессор, Шет ел тілдері институты, Санкт-Петербург, РФ
Сайфулина Ф.С.	филология ғылымдарының докторы, профессор, Қазан федералды университеті, Қазан, Татарстан, РФ
Сенмез О.Ф.	философия докторы (PhD), профессор, Токат Газиосманпаша университеті, Токат, Түркия

Редакцияның мекенжайы: 010009, Астана қ., Жұмабаев даңғ., 4
Телефон/факс: (7172) 561 933; e-mail: eagi.vestnik@gmail.com, сайт: ojs.egi.kz

Еуразия гуманитарлық институтының Хабаршысы.
Меншіктенуші: «А.Қ. Құсайынов атындағы Еуразия гуманитарлық институты»
Қазақстан Республикасы Ақпарат және қоғамдық даму министрлігі Ақпарат комитетінде қайта есепке қойылды. Тіркеу № KZ92VPY00046970 17.03.2022
Басуға 26.09.2025 ж. қол қойылды. Пішімі 60*84 1\8. Қағаз офсеттік Көлемі. БТ.
Таралымы 200 дана. Бағасы келісім бойынша. Тапсырыс № 89
«Ақтаев У.Е.» баспасында басылып шықты

© А.Қ. Құсайынов атындағы Еуразия гуманитарлық институты

Главный редактор **Дауренбекова Л.Н.**
Кандидат филологических наук, доцент Евразийского гуманитарного института имени
А.К. Кусаинова
Ответственный редактор **Алимбаев А.Е.**
Доктор философии (PhD), доцент Евразийского гуманитарного института имени
А.К. Кусаинова

Редакционная коллегия

Аймухамбет Ж.А.	доктор филологических наук, профессор, ЕНУ имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан
Актаева К.	доктор филологических наук, профессор, университет имени Адама Мицкевича, Познань, Польша.
Абсадық А.А.	доктор филологических наук, профессор, Костанайский региональный университет имени А.Байтурсынова, Костанай, Казахстан
Аасланд Е.	доктор философии (PhD), профессор
Бредихин С.Н.	доктор филологических наук, профессор, Северо-Кавказский федеральный университет, Ставрополь, РФ
Гайнуллина Ф.А.	кандидат филологических наук, доцент университет имени А. Бокейхана, Семей, Казахстан
Ермекова Т.Н.	доктор филологических наук, профессор, Казахский национальный женский педагогический университет, Алматы, Казахстан
Есиркепова К.К.	кандидат филологических наук, профессор, Костанайский региональный университет имени А. Байтурсынова, Костанай, Казахстан
Жусипов Н.К.	доктор филологических наук, профессор, Торайгыров университет, Павлодар, Казахстан
Каранфил Г.	доктор философии (PhD), профессор, Комратский государственный университет, Кишинев, Молдова
Курбанова М.М.	доктор филологических наук, профессор, Ташкентский государственный университет узбекского языка и литературы им. Алишера Навои, Ташкент, Узбекистан
Камзабекулы Д.	академик НАН РК, доктор филологических наук, профессор, ЕНУ имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан
Курысжан Л.А.	кандидат филологических наук, профессор, Университет иностранных языков Ханкук, Сеул, Южная Корея
Онер М.	доктор философии (PhD), профессор, Эгейский университет, Измир, Турция
Олдфилд А.	доктор философии (PhD), профессор, Университет Каролины Каролина, США
Пименова М.В.	доктор филологических наук, профессор, Институт иностранных языков, Санкт-Петербург, РФ
Сайфулина Ф.С.	доктор филологических наук, профессор, Казанский федеральный университет, Казань, Татарстан, РФ
Сенмез О.Ф.	доктор философии (PhD), профессор, Университет Токат Газиосманпаша, Токат, Турция

Адрес редакции: 010009, г. Астана., пр. Жумабаева, 4
Телефон/факс: (7172) 561 933; e-mail: eagi.vestnik@gmail.com, сайт: ojs.egi.kz

Вестник Евразийского гуманитарного института.
Собственник: «Евразийский гуманитарный институт имени А.К. Кусаинова».
Министерством информации и общественного развития Республики Казахстан Комитет информации постановлено на переучет № KZ92VPY00046970 17.03.2022
Подписано в печать 26.09.2025 ж. Формат 60*84 1\8. Бум. Типогр.
Тираж 200. Цена согласовано. Заказ № 89
Напечатано в издательстве «У.Е. Актаева»

©Евразийский гуманитарный институт имени А.К. Кусаинова

Chief Editor **Daurenbekova L.N.**
Candidate of Philological Science, Associate Professor of the A.K. Kussayinov Eurasian Humanities
Institute
Editor-in-Chief **Alimbayev A.E.**
Doctor of Philosophy (PhD), Associate Professor of the A.K. Kussayinov Eurasian Humanities
Institute

Editorial Board

Aimuhambet Zh.A.	Doctor of Philological Sciences, Professor, L.N. Gumilyov ENU, Astana, Kazakhstan
Aktayeva K.	Doctor of Philological Sciences, Professor, Poznan Adam Mitskevich University, Poznan, Poland
Absadyk A.A.	Doctor of Philological Sciences, Professor, Kostanay Regional University named after A.Baitursynov, Kostanay, Kazakhstan
Aasland E.	
Bredikhin S.N.	Doctor of Philological Sciences, Professor, North-Caucasus Federal University, Stavropol, RF
Гайнуллина Ф.А.	Candidate of Philological Sciences, Associate Professor Alikhan Bokeikhan University, Semey, Kazakhstan
Yermekova T.N.	Doctor of Philological Sciences, Professor, Kaz. National Women's Pedagogical University. Almaty, Kazakhstan
Yesirkepova K.K.	Candidate of Philological Sciences, Professor, Kostanay Regional University named after A.Baitursynov, Kostanay, Kazakhstan
Zhusipov N.K.	Doctor of Philological Sciences, Professor, Toraighyrov University, Pavlodar, Kazakhstan
Karanfil G.	Doctor of Philological (PhD), Professor, Komrat Devlet Univerditesi, Kishinev, Moldova
Kurbanova M.M.	Doctor of Philological Sciences, Professor, Tashkent State University of the Uzbek Language and Literature named after Alisher Navoyi, Tashkent, Uzbekistan
Kamzabekuly D.	Academician of NAS RK, Doctor of Philological Sciences, Professor, L.N. Gumilyov ENU, Astana, Kazakhstan
Kuryszhana L.A.	Candidate of Philological Sciences, Professor, Hankuk University of Foreign Studies Seoul Korea
Oner M.	Doctor of Philological (PhD), Professor, Aegean University, Izmir, Turkey
Oldfield A.	Doctor of Philological (PhD), Professor, Coastal Carolina University Carolina, USA
Pimenova M.V.	Doctor of Philological Sciences, Professor, Foreign Languages Institute, St-Petersburg, RF
Seifullina F.S.	Doctor of Philological Sciences, Professor, Kazan Federal University, Kazan, Tatarstan, RF
Senmez O.F.	(PhD), Professor, Tokat Gaziosmanpasa University, Tokat, Turkey

Editorial address: 010009, Astana., 4, Prospect Zhumabayev
Tel/Fax: (7172) 561 933; e-mail: eagi.vestnik@gmail.com, сайт: ojs.egi.kz

Bulletin of the Eurasian Humanities Institute.

Owner: «A.K. Kussayinov Eurasian Humanities Institute».

The Ministry of Information and Public Development of the Republic of Kazakhstan Information Committee decided to re-register No. KZ92VPY00046970 17.03.2022

Signed for printing 26.09.2025 Format 60 * 84 1 \ 8. Paper. Printing house

Circulation 200. Price agreed. Order No. 89

Printed in the publishing house of «U.E. Aktaev»

МАЗМҰНЫ / СОДЕРЖАНИЕ / CONTENTS

ТІЛ БІЛІМІ / ЯЗЫКОЗНАНИЕ / LINGUISTICS

АМИРОВА А.Б., БЕЙСЕНБАЙ А.Б., ШЫРЫН Х.	Қазақ, ағылшын тілдеріндегі «халық» ұғымының мақал-мәтелдердегі көрінісі	7
КАСПИХАН Б.К., СӘРСЕНБАЙ Ж.А., ИГИЛИКОВА С.И.	Тоныкөк ескерткішінің графикалық және орфографиялық ерекшеліктері	19
КОПБАЕВА Ж.Т., АБДИРАСИЛОВА Г.Қ., БЕКЕНОВА Г.Ш.	Түркі ескерткіштері тіліндегі есімдіктер мен қазіргі түркі тілдеріндегі параллельдер: көне жұрнақтар негізінде	31
ҚҰРМАНБАЙҰЛЫ Ш., ӘЛІМБЕК Г.	Әлихан Бөкейхан еңбектеріндегі мақал-мәтел қолданысы	43
МЫРЗАБАЕВА Б.Д., АЛКЕБАЕВА Д.А., БАЕШОВА Б.Ш.	Қазіргі тіл біліміндегі «тіл» және «сөз» ұғымдарының арақатынасы, сөздің прагматикалық мәні	64
НУСУПОВА А.Ж., ТОҚТЫБАЕВА Ж., ҚҰРМАНБЕКОВА З.Р.	Қазақ тіліндегі гибрид сөздер: жасалуы және қолданысы	78
ӨМІРБЕКОВА Ж.Қ.	Этномәдени компоненттің тіл мен мәдениет сабақтастығындағы орны	88
РАМАЗАНОВ Т.Б., СОЛТАНБЕКОВА А.Ә., ШОРТАНБАЕВ Ш.А.	Мектеп оқулықтары терминдерінің тілдік ерекшелігі («Құқық негіздері» пәні мысалында)	99

ӘДЕБИЕТТАНУ / ЛИТЕРАТУРОВЕДЕНИЕ / LITERATURE STUDIES

АЙМҰХАМБЕТ Ж.Ә.	Есенғали Раушановтың «1932 жыл. Қазақстан» өлеңінде аштық зұлматының бейнеленуі	117
AMANKULOVA L.A., ZHAIKGASBAYEVA K.B.	Manifestations of national mentality in contemporary kazakh poetry	126
BAILIYEVA U.B., DADEBAEV ZH., DAUTOVA B.D.	The degree of equivalence in translating the concept of “qairat” (willpower) in A. Kunanbayev’s works	134
БАЙТУРИНА У.К., ШОМАНОВА Г.К.	Американский текст Ф. Достоевского. Идея и сюжет как открытия реализма	147

КЕМЕҢГЕР Қ.Р., ЖҰМАҒҰЛ С.Б.	Мағжан Жұмабайұлының «Ертегі» поэмасы: тарихи және көркемдік шындық	155
ҚАБЫЛОВ Ә.Д., ҚАМАРОВА Н.С., ШОҚАЙ М.Т.	Әбіш Кекілбайұлы – публицист	164
МӘДІБАЕВА Қ.Қ., МАҒАЗБЕКОВ Н.Ж., РАХМАНОВА Н.М.	Абайдың ақындық кітапханасы: ортағасырлық түркі поэзиясы дәстүрі	177
ТОҚТАР Г.М.	Тәуелсіздік идеясы алаш қаламгерлерінің басым бағыты	187

**ТІЛ ЖӘНЕ ӘДЕБИЕТТІ ОҚЫТУ ӘДІСТЕМЕСІ /
МЕТОДИКА ПРЕПОДАВАНИЯ ЯЗЫКА И ЛИТЕРАТУРЫ /
METHODOLOGY OF TEACHING LANGUAGE AND LITERATURE**

BAZARBЕКОВА D.M., ADILOVA ZH.K., SAMSENOVA G.S.	Application of precedent texts in russian language lessons	198
BEISENBAYEVA L.ZH.	Assessing students' oral proficiency in cooperative learning (cefr framework)	209
КҮЗЕМБЕКОВА Ж.Ж., ДЕМЕСИНОВА Ж.О.	Айтылым субтестілерінің құрылымы мен бағалау жүйесі	217

Ж.Қ.ӨМІРБЕКОВА

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан
(e-mail: ozhamila@inbix.ru)

*ЭТНОМӘДЕНИ КОМПОНЕНТТІҢ ТІЛ МЕН МӘДЕНИЕТ САБАҚТАСТЫҒЫНДАҒЫ ОРНЫ

Аңдатпа. Мақалада этномәдени компоненттің тіл мен мәдениет сабақтастығындағы орны кеңінен қарастырылады. Әр ұлттың тілі мен мәдениетінің өзара байланысы, олардың тарихи дамуындағы сабақтастық, ұлттық құндылықтарды тілдік бірліктер арқылы жеткізу мәселелері талданады. Этномәдени компоненттің сақталуы мен қолданыста болуы – ұлттың рухани тұтастығы мен мәдени тәуелсіздігінің негізі екені айқындалады. Осыған орай, мақалада тіл мәдениетті бірлікте қарастыру қажеттілігі, олардың бөлінбес табиғаты туралы тұжырымдар жасалып, этномәдени ұғымдардың қоғамдық санадағы орны мен ықпалы көрсетіледі.

Мақаланың басты мақсаты – этномәдени компоненттің тілдік бірліктер арқылы көрініс табуын анықтау, тіл мен мәдениет арасындағы сабақтастықты ашып көрсету, сондай-ақ көркем шығармалардағы этномәдени мазмұнды талдау арқылы ұлттық болмыстың тілде қалай бейнеленетінін ғылыми тұрғыда негіздеу. Осы мақсатымызға жету үшін алдымызға келесі аталған міндеттерді қойдық: этномәдени компонент ұғымының мәнін ашу, оған қатысты ғылыми еңбектерге шолу жасау, тіл мен мәдениет арасындағы өзара байланыс пен сабақтастықты теориялық тұрғыда негіздеу, фразеологизмдер этномәдени мазмұнын анықтау, талдау.

Түйін сөздер: этномәдени компонент, тіл, мәдениет, фразеологизм, мақал-мәтелдер.

Кіріспе. Біздің зерттеуіміз жоғарыда атап өткендей, этномәдени компоненттің тіл мен мәдениет сабақтастығындағы орнын анықтау маңызды болғандықтан, тілдік бірліктер арқылы талдау жүргізу қажеттілігі туындап отыр. Себебі, бүгінгі таңда жаһандану үдерісі барысында тіл мен мәдениеттің табиғи сабақтастығы үзіліске ұшырау қаупі бар. Осы орайда, этномәдени компонентті зерттеу — тек лингвистикалық қана емес, рухани, философиялық, педагогикалық және мәдениеттанулық маңызға ие.

Қазақ халқының ғасырлар бойы қалыптасқан тілі мен мәдениеті — оның ұлттық болмысының айнасы. Тіл тек қатынас құралы ғана емес, сонымен бірге халықтың дүниетанымын, тарихи жадысын, салт-дәстүрі мен наным-сенімдерін бойына сіңірген мәдени құбылыс. Ал этномәдени компонент — осы мәдени құндылықтардың тіл арқылы көрініс табатын, ұлттық дүниетанымды сипаттайтын бірегей мазмұндық құрылым.

Мақалада көркем шығармаларда кездесетін қалжа жеу, қолқа салу, сауын салу фразеологизмдерге, «Әке - бәйтерек, бала - жапырақ», «Әкеге қарап ұл өсер», «Алты аға бірігіп-әке болмас, Жеті жеңге бірігіп – шеше болмас», «Әке - балаға ұлы» т.с.с. этномәдени компоненттерге талдау жасалады. Бұл ұлтымыздың тілінде, мәдениетінде, дүниетанымында және әлеуметтік тәжірибесінде көрініс табатын құндылықтар, дәстүрлер,

* Мақала ҚР ҒЖБМ Ғылым комитеті тарапынан қаржыландырылатын АР23488671 «Қазақ жастарының этномәдени санасының тілдік көріністері» тақырыбындағы гранттық жоба аясында жазылды.

менталитет, сенімдер мен болмыс элементтері. Яғни этномәдени компонент – ұлттың мәдени болмысын тіл арқылы жеткізетін мазмұндық бірлік.

Зерттеу барысында А.Байтұрсынов, М.Әуезов, І.Кеңесбаев, Ә.Қайдаров, Ж.Манкеева, В.Н.Телия, В.А.Маслова сынды ғалымдардың ой-тұжырымдары, ғылыми-теориялық пікірлері сөз болады. Сонымен бірге талданып отырған этномәдени компоненттерге мағыналық жақтан талдаудың ғылыми негізі бар екендігі дәлелденеді.

Этнолингвистика – тіл мен мәдениеттің, дүниетанымның арасындағы байланысты зерттейтін, осы байланыс негізіне жататын барлық жүйелер мен заңдылықтарды қарастыратын ғылым саласы. Бұл сала халықтың ұлттық ерекшелігі, мәдени коды, салт-дәстүрлері мен тілдік бірліктер арасындағы қатынасты талдайды. Бұл сала мәдени танымдық қызметті алдыңғы орынға қояды. Халықтың тілі арқылы этнос өкілдерінің рухани әлемін, ойлау жүйесі мен дүниетанымын танытатын ғылым. Әр этномәдени сипаты бар сөздің артында тұтас ұлттың өмір салты жатады. Әр елдің зерттеу еңбектерімен толығып, дамып, қазіргі деңгейге жетуде. Бұл сала бойынша қазақ тіл білімінде зерттеу еңбектері аз емес. Жылдан жылға толығып, ғалымдар назарын аударып келеді. Дегенмен этнолингвистика саласының зерттелу кезеңдері мен классификациясы бойынша жүйелі ғылыми мақалалар мен еңбектер мол деп айта алмаймыз.

Зерттеу жұмысының тақырыбына қатысты жоғарыда аталған шетелдік және отандық ғалымдардың еңбектері, монографиялар, ғылыми зерттеулер мен мақалалар жинақталып, қазақ тіл білімімен салыстырылды. Сол материалдар мен фактілерді сұрыптау, талдау нәтижесінде теориялық болжамдар жасадық. Зерттеу жұмысының мақсатына жету үшін теориялық болжамдар тілдік айғақтар арқылы талданды, этномәдени компоненттің тіл мен мәдениет сабақтастығындағы орнын анықтау мақсатында қазақ тіліндегі көркем әдеби шығармалардан алынған тілдік деректер негізгі материал ретінде қарастырылды. Атап айтқанда, қазақ жазушыларының туындыларынан алынған фразеологизмдер, мақал-мәтелдер зерттеу материалына енді. Бұл тілдік бірліктер этномәдени мазмұнды тану мен талдауға негіз болды.

Зерттеу барысында сипаттамалық әдіс, салыстырмалы әдіс, контекстік, лексикалық талдауға басымдық берілді.

Зерттеу барысында тілдік айғақтарды тереңірек талдау мақсатында отандық және шетелдік ғалымдардың еңбектері, ғылыми мақалалары мен монографияларына шолу жасалды. Осы әдістердің үйлесімді қолданылуы зерттеудің теориялық және практикалық маңызын арттыруға мүмкіндік берді.

Әдістеме және зерттеу әдістері. Зерттеу материалы ретінде аталған тақырып бойынша жазылған отандық және шетелдік ғалымдардың монографиялары, ғылыми мақалалары мен түрлі зерттеу еңбектеріне шолу жасалды. Нәтижесінде, қазақ тіліндегі әдеби шығармалардан алынған мысалдар тілдік айғақ ретінде ұсынылды. Атап айтқанда, фразеологизмдер, мақал-мәтелдер ұлттық-мәдени коннотациясы бар сөздер этномәдени мазмұнның көрінісі ретінде қарастырылды.

Зерттеу барысында дәстүрлі сипаттамалық, салыстырмалы, тарихи-салыстырмалы әдістермен қатар, тілдік деректерге лексикалық талдау жасалды. Бұл тәсілдер этномәдени компоненттің тілдік көрінісін тереңірек түсінуге мүмкіндік берді.

Зерттеудің теориялық маңызы – этномәдени компоненттің тілдік табиғатын, оның тіл мен мәдениет сабақтастығындағы рөлін ашу арқылы ұлттық болмысты тану мәселесіне әртүрлі қырынан қарауға жол ашуында. Мақала - этномәдени компоненттің маңызын нақты мысалдармен, тілдік айғақтармен ашып көрсететін зерттеу жұмысы болмақ.

Талқылау мен бақылау. Қазақ табиғатына этнолингвистика ғылым саласының келуі А.Байтұрсыновтан бастау алады. Қазақ зерттеу жолында алғаш бұл саланың теориялық негізін жасап, мазмұнын саралаған ғалым – А.Байтұрсынов. Ғалым тіршілік үшін керекті, жан сақтау мақсатындағы «тірнек өнері» мен, сұлу әрі көркемдігі басты назарда болатын «көрнек өнері» деп бөле қарастырады. Көрнек өнерін бес тарауға бөледі: сәулет өнері, сымбат өнері, кескін өнері, әуез өнері, сөз өнері. Осы өнерлердің әрқайсысына түсіндірме

сөз айтып, ең алды етіп «сөз өнерін» шығарады. Алдыңғы өнерлердің барлығын шамашарқынша сөз өнері атқара алатындығын айтады. Бұл дегеніміз – қандай кескіні толысқан сымбатты сарай болсын, түрлі бояумен сырланған кескін өнері болсын барлығын сөз ақылы суреттеп, танытуға болатындығы [1, 85]. Этнолингвистика саласындағы сөз арқылы тұтас халықтың руханиятын көрсету де – нағыз сөз өнерінің ісі. Оны жеке сала етіп, зерттеу жүргізіп, басқа қырларын толыстырғанымызбен, алғаш бұл ғылым жайлы өз сөз орамдарын айтып, танытып кеткен ғалым – Ахмет Байтұрсынов екендігі даусыз.

Этнолингвистика ғылымының негізін қалаған алғашқы ғалымдардың бірі – американдық ғалым Э.Сепир. Ғалымның еңбектерін қарастырғанда, екі тұжырымды ұсынғанын байқауға болады: бірі – тіл дыбыстық таңба сипатында ғана көрініс бермейді десе, бірі – тіл ұзақ мерзімді қоғамдық сананың жемісі болғандықтан, қоршаған ортадан алыс кетпейтіндігі. Мәселен Э.Сепир «тіл мен мәдениет байланысты, бірақ мәдениет тілді толық аша алмайды» деген көзқараста болса, шәкірті Уорф «тіл мәдениетпен емес, адамның ойлау жүйесімен тығыз байланысты, содан кейін барып қоғаммен байланысады» дегенді қарастырады [2, 19]. Демек, тіл мен мәдениет бір-бірімен тығыз байланысты болғанымен, бір-бірін толық ашады дей алмаймыз. Екеуінің жеке сала ретінде бөлек жолдары бар, алайда бір-бірімен қандай да бір қырынан байланысып отырады деп тұжырымдай аламыз. Ғылым айналымындағы зерттеулерде этнолингвистиканың қалыптасуына үлкен септігін тигізген Вильгельм фон Гумбольдт көзқарастары болды. Гумбольдтың зерттеулеріндегі негізгі тұжырым: адамзат тілі – оның рухы, ал сол адамзаттың рухы-оның тілі, бұдан жоғары ұқсастықты айта алмаймыз деген секілді концептілерінің негізінде өрбіді [3, 25]. Халықтың рухы мен тілінен асқан ұқсастық жоқ деуінде үлкен мән жатыр.

Ал орыс тіл білімінде Л.Толстой «О предмете этнолингвистики и ее роли в изучении языка и этноса» мақаласында: «...этнолингвистика есть раздел языкознания, или шире-направление в языкознании, ориентирующее исследователя на рассмотрение соотношения и связи языка и духовной культуры, языка и народного творчества, их взаимозависимости и разных видов их корреспонденции» [4, 155] – деп тұжырымдайды.

Халқымыздың сан ғасырлар бойына жинақтаған әдеби, мәдени құндылықтарымыздың тілде көрініс табуы – қазіргі таңда өз байыбына жетерліктей зерттелінді деп айта алмаймыз. Оның себебін Ж.Манкеева бастаған ғалымдар тілдің рухани әрі материалдық мұраны ұрпақтан-ұрпаққа жеткізетін кумулятивтік қызметінен қарағанда, ақпарат тасымалдаушы коммуникативтік қызметіне баса назар аударуымызда деп түсіндіреді [5, 12]. Әр кезеңге тән мәдени ерекшеліктер, салт-дәстүрлер мен діни сенімдер негізі болсын, мәдени ғұрыптар мен сол ұлттың дүниетанымына тән ұлт мінезі, табиғаты, әлеуметтік тұрмысы барлығы тілде көрініс табары сөзсіз. Олай дейтініміз, біз сол тілдегі мәдениеттің көрінісі арқылы әр тарихи кезеңнің шындығын біле аламыз, тарихи ақпараттарды кеңейтіп, ұлттың діңгегін нығайтамыз. Қазақ тіл білімінде тіл мен мәдениеттің байланысар тұсын зерттейтін арнайы салалар бөлінісі қазіргі ғылыми зерттеу еңбектерде көптеп айтылып жүр. Солардың ішіндегі этнолингвистиканың бір бөлшегін құрайтын этномәдени компоненттердің сан түрлі әдеби шығармалардың тілін зерттеуде де, қолданыстан шығып қалған сөздердің мәнін анықтауда да, мәдени көрсеткіштерімізді беруде де өз маңызын алып отыр.

Академик Ә.Қайдардың басшылығымен бұл саланың көптеген қырлары ашылып, қазақ лингвистикасының жаңа арналарының пайда болуына өз әсерін берді. Ғалым Ә.Қайдардың этнолингвистикаға арнаған еңбектері аз емес. Оның «Қазақтар ана тілі әлемінде» деп аталатын үш томдық (1-том-Адам, 2-том-Қоғам, 3-том-Табиғат) этнолингвистикалық сөздігінде қоғам, адам өмірі, табиғат әлеміндегі барлық атаулар қамтылады. Ғалым бұл салаға беріліп жүрген анықтамалардың жұпыны екенін, олар терминге қатысты ұғымдарды «этнос» деп қарап, тілді екінші орынға қоятындығын ашына айтады [6, 38]. Бұл ғылым саласының ең ерекше тұсы – бір-біріне өте жақын екі объектінің байланысында екенін көрсетеді. Олар этнос және оның тілі. Ғалым сөзінде ғылыми негіз бар. Этнос пен тілді бір-бірінен түсіну мүмкін емес. Біз халық тарихын әртүрлі бізге жеткен архитектуралық ескерткіштер мен тасмүсіндерден толық біле алмаймыз. Сол

кезеңнің нағыз мәдениетін тек тілінен ғана түсіне аламыз. Себебі мәдениет тілдің айнасы, көрсеткіші. Тілі деп отырғанымызға көптеген тілдік белгілер, фактілер кіреді. Ғалым оларға тілдегі сөздерді, сөз тіркестерін, фразеологизмдер мен мақал-мәтелдерді, аңыз-ертегілерді жатқызады. Этномәдени бірліктеріміз ерте кезеңнен өз мәнін жоғалтпай, ұрпақтан-ұрпаққа жалғаса береді. Ал лексикалық айтылу жайы, сыртқы тұлғасының да ұқсас болуы – түркілік дәуірдің тарихи себептеріне байланысты. Осыған байланысты ғалым Ә.Т.Қайдаров қазақ тілі мен моңғол тілдерінің байланысын зерттеуде екі дәуірдің арасында осындай жалғастық болуының екі негізгі мотивтері бар екенін сөз етеді: әуелгісі – генеологиялық, туыстық мәселеге қатысты болса, екіншісі – тіларалық, лексикалық ауыс түйіске барып саятынын талдайды. Осылардың ішінен алғашқысы, алтай теориясының міндеттері болса, келесі тармағы лексиканың мәселесі екенін де атап өтеді [7, 18]. Демек тіл біліміндегі лексика бойынша зерттеуде ұлттар мәдениетінің, қарым-қатынас деңгейінің сипаты айрықша маңызды.

Этнолингвистикалық зерттеу бағытында Н.Шаймерденова, Р.Авакова ғалымдарының «Язык и этнос» еңбектерін атап өткен орынды. Еңбекте этнос пен мәдениет айырмашылықтары мен оларды тығыз байланыстыратын ерекшеліктеріне талдау жасалады. Ғалымдардың тұжырымдарында этникалық топтар бір-бірінен ең алдымен мәдениеті арқылы ерекшеленетіндері түсіндіріліп, бұл ұғымның қатарына әдебиет, өнер, діни сенімдерімен қатар, ұлттық тағамдар, ыдыс-аяқ, жиһаздарға дейін, тіпті сыпайлылық ережелері, сәлемдесу формалары да кіретіндігін сөз етеді. Ғалым тіл мен этникалық бірліктің арақатынасын зерттейтін ғылым салаларды жіктеп, оларға: этнопсихология, этнопсихоллингвистика, этнодемография, этнокультурология, этнолингвистика түрлерін жатқызып, әр бағыттың тарихы мен негізгі зерттейтін объектілеріне тоқталып өтеді [8, 6].

С. Шүкірұлы «Таныс сөздің бейтаныс сырлары» кітабы ұзақ жылдардан бері тірнектеп жиналған көне сөздердің этнотанымдық мағынасын ашу, сырларын түсіндіру жағымен құнды еңбек. Ел аузынан жиналған сирек кездесетін мақал-мәтелдер, нақылдардың ішкі мәнін көрсетеді. Еңбектің алғашқы беті: «Мәдениет тегі-сөз» атты кіріспеден басталып, барша өнердің бастауы-сөз екенін, барлық саланың тірегі тіл екенін атап, мәдениет пен тіл арасындағы жақындықты нақтылайды. Ежелден батырын сөзбен тежеп, ханына сөзбен сын айтып, ұлы мемлекеттің мықты болуына, хандық жүйенің барлық қырын реттеп отыруға да сөз әсер еткенін қозғайды [9, 37]. Ары қарай кітап беттері кейбір сөздердің қазақ ұғымындағы тың мәнін беріп, мәдени ұғымына қарай ойыса береді.

Жаңа ғылым саласы болып танылып жүрген этнолингвистиканың даму сатысы осылай өрби береді. Зерттеулер бағытына шолу жасап, еңбектердің ақпараттарын сараласақ, нақты екі тұжырымға көз жеткізе аламыз: бірі – этнолингвистика халық дүниетанымын, мәдениетін оның тілі бойынша танып білуден туындаған сала деп түсінсек, енді бірі – бұл сала арқылы халыққа таныс емес, бірақ сол кезеңде белсенді түрде қолданылған сөздердің мәнін ашуға болатындығы. Бұл тіліміздің қандай бағалы құндылық екенін, барлық лексикаларды игеріп, мол байлығымен сусындап отырудың ұлт үшін маңызды екенін көрсетеді.

Нәтижелер. Мәдениет контекстінде В.Н. Телия, В.А. Маслова сынды фразеологиялық мектептің өкілдері қосқан ғылыми зерттеулердің маңызы айрықша. Мәселен, В.Н.Телия тіл мен мәдениетті этнолингвистиканың бір бөлшегі деп қарастырып, мәдениеттің тілде көрініс беруі тек жалпылама сөздер сипатында емес, фразеологиялар арқылы да көрінетіндігін дәлелдейді. Ғалым адамның жеке санасынан ұлт санасына дейін қалыптасқан ұрпақтан-ұрпаққа мұра болып жететін ұлттық, рулық, халықтық ерекшеліктері болатыны, фразеологиялар мен метафоралар осының негізгі дәлелі екенін сөз етеді [10, 18]. Фразеологияларды халықтың сол кезеңгі мәдениетін беретін дайын рәміздері ретінде қарастырады. В.А. Маслованың «Лингвокультурология» еңбегін қарастырсақ, «ұлттың тілі-ұлттың жаны» дей отырып, фразеологиялық аспектілер негізінде үш гипотезаны ұсынады:

- фразеологиялық бірліктерде ұлт мәдениетінің іздері жатыр;

- барлық мәдени ақпараттар – фразеологиялық бірліктердің ішкі түрінде сақталады, фразеологиялар – сол кезеңнің бейнелі көрінісін, ұлттың ойлауын, мәдени көзқарасын, стереотиптері мен рухани дамуын көрсетеді;

- мәдени ұлттық құндылықтарды анықтауда басты мәселе – мәдени ұлттық коннотацияны ашу [11, 82].

Фразеологизмдер — халықтың ғасырлар бойы қалыптастырған өмір тәжірибесі мен ұлттық болмысын бейнелейтін тілдік бірліктер. Олар тек тілді ғана емес, сол ұлттың мәдениетін, менталитетін, тұрмыс-тіршілігін де танытады. Әр ұлттың фразеологизмдері өз халқының ұлттық ерекшеліктерін, дүниетанымын, салт-дәстүрлерін, діни сенімдерін, наным-сенімдерін бейнелейді. Сондықтан фразеологизмдер этномәдени ақпарат тасымалдаушы құрал ретінде де маңызды. Тілдің фразеологиялық қоры халықтың өткені мен бүгінінің, тұрмыс-тіршілігінің, рухани және материалдық мәдениетінің көрсеткіші іспеттес. Мақаламызда фразеологизмдерді этномәдени компоненттің негізгі бөлшектерінің бірі ретінде қарастыруымыздың себебі де осында. Өйткені фразеологизмнің тілдік табиғаты этнос тарихына, мәдениетіне қатысты сан алуан мәселелерді айқындауға мүмкіндік береді. Бұл мәселеге байланысты теориялық материалды талдау барысында фразеологизмнің қыр-сырын зерттеген ғылыми жұмыстардың саны өте көп екені белгілі. Фразеологизм мағынасының қалтарысында тасаланған «бейненің» негізі болып табылатын ішкі форма – фразеологиялық бірліктердің жалпы семантикалық құрылымының ең маңызды құрамдас бөлігі болып табылады. Фразеологизмнің ішкі формасы эмоциялық тудыра отырып, өз бойына этномәдени ақпаратты жинақтайды. Тілдің этномәдени ақпаратты және мұраны сақтаушы қызметі туралы Н.Уәли: «Тіл – өмір шындығы. Сол шындықты уақыт қалдырған қатпарлардан аршып ала білсек, шежіредей сыр шертіп тұрады. Өмірде болған нәрсе тілде де із тастамай кетпейді. Сондай іздің сорабын асыл мұрамыздың тілінен де кездестіреміз» дейді [12]. Демек тіл – ұлт тарихын, танымын, санасын, салтын, дәстүрін, даналығын сақтайтын таңбалық жүйе қызметін атқара отырып, халық мәдениетінің айнасы болып отыр. Этнос болмысын этномәдени семантикаға ие фразеологизмдер арқылы жан-жақты танып-білуге болатынын көрсету тіл ғылымында маңызды. Осы негізде мынадай мысалдарды келтірсек: Қалжа жеу – әйел босанғаннан кейін жас сорпасу ішіп әлдену деген мағынада [13, 455]. Қазақтың этнографиялық категориялар, ұғымдар мен атауларының дәстүрлі жүйесі энциклопедиясының үшінші томында «қалжа – босанған әйелге сойылған қой еті» деген анықтама берілген. «Күз, алды-салдысы көп мазасыз болар-ау!» десе, не «тосын жүріс, жолаушылық күзі болар» десе, сенімді аттарға қызығу, қолқа салу әсіресе көп болатын» [14, 27]. Қолқа салу – қимас, қымбат затты қалау, сұрау (бұл фраза ерекше таңдау, талғау мағынасында жұмсалады) [13, 455]. «Онда Қодар өзі де, «тым құрыса, аққа тәуір болармыз, біреуден там-тұм сауын сауармыз» деп, елге ергенге қарсы болмаушы еді» [14, 28]. Сауын салу [алу] – біреудің сауын малын уақытша алу (бұрынғы уақытта кедей, әлсіз шаруа күйлі кісіден уақытша сүтін пайдалануға келісіммен сауын мал алатын болған) [13, 457]. Көріп отырғанымыздай, этномәдени семантикаға ие фразеологизмдер халқымыздың тарихы, мәдениеті және ұлттық болмысы туралы ақпарат беріп, ұрпақтан-ұрпаққа жеткізіп отыратын рухани байлығымыз болып табылады. Жоғарыдағы мысалдар этнос мәдениетінің тірегі тілде екендігінің көрінісі іспеттес. Бұндай мысалдар көп жағдайда көркем шығармаларда кездеседі. Себебі, жазушы тарапынан ұлттық тіліміздің жүйесіндегі фразеологизмдер қолданылып, көркем шығармаға ерекше стильдік реңк береді. Ұлтымызды, тілімізді, мәдениетімізді әлемге танытқымыз келсе, фразеологизмдердің этномәдени семантикасына ден қою маңызды. Фразеологизмдердің этномәдени компонент ретінде қарастыра келе, оның маңыздылығы мен ұлттық танымдық жүйеде зерттеулердің қажеттігі анықталады. Әрине, мақалада қарастырылып отырған сұрақ, зерттеу нысаны ауқымды мәселенің бір бөлігі ғана. Бүгінде этномәдени компоненттің мәдени коды ретінде жаңашыл антропоцентристік парадигма аясында қарастыруға деген қызығушылық пен талпыныстың күннен-күнге артып келе жатқаны белгілі.

Мақал-мәтелдер де фразеологизмдер сияқты ғасырлар бойы қалыптасып, сол халықпен мәңгі-бақи бірге жасап, біте қайнасып кеткен дүние. Бүгінгі күні ұлт болмысы тілдік танымдық әрекетпен, кеңістікпен, мәдениетпен, өркениетпен сабақтастықта қарастырылады. Өйткені мәдениет пен дәстүрде халық даналығы жатыр. Даналықтың іздерін шешендік сөздер, дидактикалық толғаулар, мақал-мәтелдерден кездестіреміз. Соның бірі – жеті аталық дәстүр. Бұл дәстүр – ата-баба арасындағы өзіндік байланысты қамтамасыз етеді. Айналып келгенде бұлардың барлығы тектілікті қалыптастырады. Тектілік бар жерде даналық, менталдық тұтастық бар. Тексіз менталитет желмен ұшқан қаңбақ секілді. Сондықтан болар, қазақтың «Тегіңе тартсаң, тозбайсың» - дейтіні, Жеті атасын білмеген – жетесіз, Жеті атасын білмеген – жетімдіктің белгісі, Жеті атасын білген ұл, жеті жұрттың қамын жер, Адамға екі нәрсе тірек – тегің, бірің – ділің жүректегі» дейді. «Адам» компоненті мақал-мәтелдердің ішкі құрылымы «адамгершілік, адами қасиет» категориясымен сабақтасып жатады да, адамның сыртқы және ішкі әлемін, яғни, мінез-құлық, жақсылы-жаманды қасиеттерін, ақыл-ой өресін тұтастай қамтуға бағытталады. Мысалы, Ақ көңіл адамға біреудің сырқаты да батады. Ақылды адамға екі дүниеде жол ашық [15, 304]. Қазақ мақал-мәтелдерінің тақырыбы сан алуан. Әрбір оқырман өзіне қажеттісін таба алады. Қазақтың ежелгі дәстүрі бойынша тұңғыш немересін атасы мен апасы өз қолына алып, немере ыстық болғандықтан балаларынан да артық көріп, тәрбиелеген. Тұңғыш немерелер ата-апасын өз әке-шешесідей санап, туған әке-шешесін тек қана өскеннен кейін де танып жатады. Кейде тұңғыш немересі кенже ұлының орнына, атасының қара шаңырағына ие болып та қалатын жәйт кездеседі. Әке - әулет басшысы, отбасы мүшелерінің тірегі, асырап сақтаушысы, қамқоршысы. Отбасындағы ұл тәрбиесінде әке мен апалардың орны ерекше. Сондықтан қазақта әке туралы нақыл сөздер мен мақал - мәтелдер көп. Мысалы, «Әке - бәйтерек, бала - жапырақ», «Әкеге қарал ұл әсер», «Алты аға бірігіп-әке болмас, Жеті жеңге бірігіп – шеше болмас» т.с.с. Мысалы, «Әке - балаға ұлы» деген мәтелде әр баланың жаны да, тәні де әке екені мағынасы жағынан байқалып отыр. Әкеге қарап үлгі алады, ақылымен ой өсіреді, әкені әр уақытта бәрінен биік қойып құрметтейді делінген. Ұлы деген сөз мынаны білдіреді: 1) орасан зор, үлкен, ірі; 2) асқан кемеңгер, данышпан, озық ойлы [16, 858]. Күйшілік, әншілік, аңшылық ұсталық өнерлерді қуып еткен адамдар жиі кездеседі. Содан «Атадан бала тумас болар ма, ата жолын құмас болар ма», «Әке көрген - оқ жонар» деген нақыл сөздер пайда болды.

Қазақ әрқашан да қызды жат жұрттық деп есептеген. Қыз бала өсіп, ер жетіп басқа отбасының ұйытқысы болады. Бұрынғы кезде қызды құда түсіп алса, қазіргі заманда өздері бір- бірін көңіл қосып, қосылып жатады. Жазушы Т.Әбдіков өз шығармаларында халықтық мақал-мәтелдер арқылы халықтың сана-сезімін, ұлттық дүниетанымын, тұрмыс-тіршілігін хабардар етеді. Мысалы, «Әке» повесінде: «Дерт көп, денсаулық біреу»депті ғой бір халық. Не көп – аурудың түрі көп... Бірақ солардың ішінде бір оқиға есімде айрықша қалды [17, 326]. «Әке повесінде әкенің бала тәрбиесіндегі рөлін көрсету үшін және бала ұғымын терең ашу мақатында контекстке байланысты мақал-мәтелдерді қолданған: — Бала адамның бауыр еті; Жетім бала кекшіл; Балалы үйде ұрлық жатпас; Ата-ананың қадірін, Балалы болғанда білерсің; Ұл туғанда- Күн туған; Алты жасар бала атқа мінсе, Алпыстағы шал алдына шығып атын ұстар. «Алпыстағы шал алдынан шығып атын ұстар дегендей қалқам, сенің келгеніңді естіп, өзіңді көрейін деп арнайы келіп отырмын» [17, 106]; Қазақ халқы қыздың жасауына ерекше көңіл бөліп, «Жасауды алты жастан жинасаң асады, жеті жастан жинасаң жетеді» деген. Тағы бір мысал «Жасауы көп келіннің күйеуі жуас», «Тозбас жасау болмас, бас білмес асау болмас». Жасау сөзінің мағынасы төмендегідей: Жасау – 1. Ұзатылған қызға берілетін мүлік, дүние. 2 Үй ішіндегі жиһаз, дүние [16, 27].

Берілген мәтінде қазақ халқының дәстүрлі мәдениетінде қыз баланың әлеуметтік мәртебесі мен оған қатысты тәрбиелік қағидаттары сипатталған. Қыз бала «жат жұрттық» ретінде қарастырылып, болашақта басқа әулеттің ұйытқысы болатыны этнографиялық тұрғыдан айқындалған. Автор тарихи-мәдени өзгерістерді көрсетіп, бұрынғы құда түсіп алу дәстүрі мен қазіргі таңда жастардың өз еркімен қосылу үрдісін салыстырады.

Т. Әбдіковтің «Әке» повесінде халықтық мақал-мәтелдерді жүйелі қолдану арқылы ұлттық дүниетаным мен тұрмыстық тәжірибе көрініс табады. Мақал-мәтелдер тек эстетикалық құрал ғана емес, тәрбиелік және аксиологиялық функция атқарып, әке мен бала арасындағы моральдық құндылықтарды ашады. «Бала — адамның бауыр еті», «Ата-ананың қадірін, балалы болғанда білерсің» тәрізді нақылдар арқылы автор әлеуметтік-мәдени нормаларды бекітеді. Мәтінде қыз жасауын жинау дәстүрі этномәдени феномен ретінде қарастырылып, оның әлеуметтік-статустық мәні ашылады. «Жасауды алты жастан жинасаң асады» сияқты мақалдар дәстүрдің прагматикалық және тәрбиелік мазмұнын айқындайды. Осылайша, мәтін қазақтың отбасылық-әлеуметтік институттарын, материалдық және рухани мәдениетінің өзара байланысын, сондай-ақ тілдік-мәдени код ретіндегі мақал-мәтелдердің рөлін кешенді түрде көрсетеді.

Жасау — ұзатылатын қызға дайындалатын дүние-мүлік. Жасауды ұзатылатын қыздың ата-анасы дайындауға міндетті. Бұған жақын туыс-туғандар, ағайындар да өз үлесін қосуына болады. Халық қыздың жасауына аса зор көңіл бөліп, «жасауды алты жастан жинасаң асады, жеті жастан жинасаң жетеді» деген. Небір жақсы бұйым, киім-кешек, әсем әшекейлі тағамдар қыздарға берілетін болған. Ауқатты адамдар ақ отау тігіп ұзатқан. Жасауды қыздың еншісі десе де болады [18,11]. Ә.Кекілбайұлының «Дала балладалары» шығармасында «Бүгін кешке қызының жасауын тағы бір көріп шықпақ. Оны үстіне үй тігіп, бөлек көш қылып жөнелтпек» - деп қазақ дәстүрінде қыз баланың жасауының орны ерекше екендігін аңғартады [19,22]. Бұрын жасауға сәукеле, кілем, текемет, ыдыс-аяқ, төсек-орын, киім-кешек, әшекейлі бұйымдар, сауын мал, салт ат, т.б. берген. Қазақ халқының дәстүрлі мәдениетінде қыз жасауын әзірлеу және оған қатысты рәсімдер этнографиялық тұрғыда сипатталады.

Тілімізде кездесетін «Келіншектің бетін кім бұрын ашса, сол ыстық» мақалдан қазақ халқының бет ашар салтын көреміз. Жаңа түскен келінді беташар дәстүрі жасалмай ешкім көре алмайды. Оны көру үшін әдейі беташар жасалады. Оған тойға жиналған туған-туыс бәрі қатынасады. Мұнда «Беташар» жыры айтыла отырып, келінге оның атасы, енесі, оның басқа туыстары таныстырылып, келін оларға сәлем жасайды. Сәлем жасаған адамдар көрімдік береді. Бет ашатын жігіт ән-жырды желдірете, көңілді жыр төгуі керек. Беташар — жас келінге жаңа туыстардың алыс-жақындығын таныстырып, ізгі тілектер айту дәстүрі [16,129]. «Батыр жігіт жол бастар, Өнші жігіт той бастар» деген мақалда қазақ халқының той бастар салты жайлы айтылып, оқырманға құраушы элемент арқылы тойбастар салтынан аз да болса көрініс береді. Тойбастар салты көбіне үйлену тойларында, келін түсіргенде жасалатын салт. Той бастар салтына қазақ халқының салт-дәстүрлері кітабында мынадай анықтама беріледі: «Той бастауды дастарқан басында отырған қадірлі қонақтарға тапсырады. Ондай кезде тойды әнмен немесе жақсы тілектерін әндетіп айтып береді, бастап бергендері үшін сыйлық ұсынылады. Той бастайтындар құрметті қонақтар, құдағилар мен құдашалар, той иелерінің басқа да құдағилары. Тойды жасы үлкен кісілер де бастап береді. «Ұлың өссе күндей болсын, деп тіле, қызың өссе гүлдей болсын деп тіле», «Дәулетіңнің қадірін ұлың өскенде білерсің, абыройыңның қадірін қызың өскенде білерсің» деген халықтың даналық сөздері той бастауға шабыт береді. «Өзен көлге қосылса, теңіз болады, ал елге қосылса, егіз болады» деген сөз екі елдің мың жылдық құда-жекжат болғандығын көрсетеді.

Берілген мәтіндегі беташар мен тойбастар дәстүрлері қазақ халқының этномәдени сабақтастығының айқын көрінісі болып табылады. Беташар — келіннің жаңа әулетке енуін рәсімдейтін, туыстық иерархияны таныстыратын және отбасылық құндылықтарды ұрпақтан-ұрпаққа жеткізетін әлеуметтік институт. Тойбастар — мерекелік поэзия арқылы қауым мүшелерінің бірлігін нығайтып, қонақжайлық пен ізгі тілек мәдениетін жалғастыратын дәстүр. Бұл ғұрыптарда қолданылатын ән-жыр, мақал-мәтелдер — ата-баба дүниетанымының тілдік әрі көркем коды, ол мәдени жадты сақтап, ұрпақ сабақтастығын қамтамасыз етеді. Сондықтан беташар мен тойбастар этнографиялық тұрғыда ғана емес, рухани-мәдени мұраның сабақтастығын бейнелейтін феномен ретінде маңызды. Мысалы

«He emphasized the preservation and promotion of Kazakh language and culture while embracing elements of modernity. He encouraged the revival of traditional Kazakh poetry, music, and storytelling, contributing to a cultural renaissance» [20, 125], яғни бұл дәстүрлер қазіргі заман элементтерін қолдана отырып, қазақ тілі мен мәдениетін сақтау мен насихаттауға баса назар аударды, қазақтың дәстүрлі поэзиясын, музыкасын, әңгімелерін жаңғыртуға шақырды және де мәдени ренессансқа үлес қосады.

Қорытынды. Қорыта келе, зерттеу мақалада жүргізілген зерттеу нәтижелері этномәдени мазмұнның көркем әдебиет пен фразеологиялық жүйеде және мақал-мәтелдер жүйесінде терең орын алғанын көрсетті. Әсіресе, ұлттық салт-дәстүр, наным-сенім, тұрмыс-тіршілікке қатысты сөздер мен тіркестер арқылы қазақ халқының мәдени болмысы мен ойлау жүйесі нақты тілдік түрде көрініс табатыны дәлелденді. Этномәдени компонент – тіл мен мәдениеттің ажырамас байланысын айқындайтын, ұлттың тарихи жадын, рухани құндылықтарын, дүниетанымын тілдік бірліктер арқылы бейнелейтін маңызды құбылыс.

Тіл – тек қатынас құралы емес, сонымен қатар ұлттың мәдениетінің негізгі айнасы. Сондықтан тіл мен мәдениет сабақтастығын этномәдени компоненттер арқылы зерделеу – ұлттың рухани мұрасын тану мен сақтау ісінде маңызды рөл атқарады. Бұл бағытта жасалған талдаулар тіл білімінің этнолингвистика, когнитивтік лингвистика секілді салаларымен тығыз байланысты екендігін көрсетті.

Этномәдени компоненттерді тілдік тұрғыда зерттеу ұлттық болмысты тануға, мәдени құндылықтарды ұғынуға, тіл мен мәдениетті тұтас жүйе ретінде қарастыруға мүмкіндік береді. Алдағы уақытта мұндай зерттеулерді кеңейту – қазақ тілінің табиғатын тереңірек тануға, ұлттық руханиятты насихаттауға, сондай-ақ тіл мен мәдениетті ұрпақ санасына сіңіруге ықпал етеді.

Зерттеу барысында этномәдени компоненттің тіл мен мәдениет сабақтастығындағы орны ғылыми негізде қарастырылып, оның ұлттық дүниетанымды, тарихи жадты, мәдени болмысты танытудағы маңызы айқындалды. Зерттеу материалы ретінде қазақ тіліндегі әдеби шығармалардан алынған мысалдар арқылы тілдік айғақтар келтірдік. Бұл мысалдар этномәдени мазмұнды танытатын маңызды тілдік бірліктер ретінде қарастырылды.

Зерттеу әдісіне орай, берілген мысалдарға лексикалық талдау жасалды. Бұл тәсіл этномәдени компоненттердің құрылымын, мағынасын және қолданыс аясын тереңірек түсінуге мүмкіндік берді. Нәтижесінде, тіл мен мәдениет арасындағы сабақтастықты реттейтін негізгі фактордың бірі – этномәдени мазмұн екені расталды. Тілдік бірліктер арқылы берілетін мәдени ақпарат ұлттық ойлау жүйесінің, салт-дәстүр мен құндылықтар жүйесінің бейнесін танытады.

Аталған зерттеу қазақ тіл білімінде бұл мәселені терең зерттеуге бағытталған қадамдардың бірі болып табылады. Болашақта этномәдени компоненттерді түрлі функционалдық стильдер мен жанрлар аясында қарастыру, сондай-ақ мәдениетаралық коммуникация тұрғысынан зерделеу – бұл бағыттағы зерттеулерге тың серпін беретіні сөзсіз.

Әдебиеттер

1. Байтұрсынов А. Тіл тағылымы. – Алматы: Ана тілі, 1992. – 145 б.
2. Вежбицкая А. Понимание культур через посредство ключевых слов. – М.: ЯСК, 2001. – 178 с. – URL: https://biblioclub.ru/index.php?page=publisher_red&pub_id=2056.
3. Звегинцев В.А. История языкознания XIX и XX веков в очерках и извлечениях. – М.: Просвещение, 1960. – 358 с.
4. Толстой Н.И. О предмете этнолингвистики и ее роли в изучении языка и этноса. – Ленинград: Наука, 1983. – 182 с.
5. Манкеева Ж. Қазақ тіліндегі этномәдени атаулардың танымдық негіздері. – Алматы: Жібек жолы, 2008. – 353 б.

6. Қайдаров Ә. Қазақтар ана тілі әлемінде. Этнолингвистикалық сөздік. – Алматы: Дайк-Пресс, 2009. – 780 б.
7. Қайдаров Ә. Қазақ тілі лексикологиясының мәселелері. – Алматы: Ғылым, 1988. – 197 б.
8. Шаймерденова Н.Ж., Авакова Р.А. Язык и этнос. – Астана: Сарыарка, 2008. – 248 с.
9. Шүкірұлы С. Таныс сөздің бейтаныс сырлары. – Алматы: Сөздік-Словарь, 2004. – 345 б.
10. Телия В.Н. Фразеология в контексте культуры. – М.: Языки рус. культуры, 1999. – 336 с.
11. Маслова В.А. Лингвокультурология. – М.: Институт языкознания РАН, 1999. – 202 с.
12. Уәлиев Н. Сөз мәдениеті. – Алматы: Мектеп, 1984. – 92 б.
13. Кеңесбаев І. Фразеологиялық сөздік. – Алматы: Арыс, 2007. – 796 б.
14. Әуезов М. Абай жолы: роман-эпопея. – Кіт. 1. – Алматы: Жазушы, 2013. – 376 б.
15. Қайдар Ә.Т. Халық даналығы. – Алматы: Толағай, 2004. – 560 б.
16. Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі. – Алматы: Мемлекеттік тілді дамыту институты, 2014. – 728 б.
17. Әбдіков Т. «Әке» повестер мен әңгімелер жинағы. – Алматы: Қайнар, 2005. – 383 б.
18. Нысанбаев Ә. Қазақстан ұлттық энциклопедиясы. – Алматы: Қазақ энциклопедиясы, 1997. – 268 б.
19. Кекілбайұлы Ә. Дала балладалары I, II том. – Алматы: Жазушы, 2002. – 232 б.
20. Daurenbekova Laura N., Imanberdiyeva Saule K., Baitanassova Karlygash M., Ozat Akniyet, and Alimbayev Aslan E., Transformation of Literary Translations of the Literary Classics by Abai Kunanbayev, 66–87. // New Voices in Translation Studies Vol.29 No.2 (2024) DOI: <https://doi.org/10.14457/CU.doc.2024.24>.

Ж.К. ОМИРБЕКОВА

Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева,
Астана, Казахстан.

МЕСТО ЭТНОКУЛЬТУРНОГО КОМПОНЕНТА В ПРЕЕМСТВЕННОСТИ ЯЗЫКА И КУЛЬТУРЫ

Аннотация. В статье широко рассматривается место этнокультурного компонента в преемственности языка и культуры. Анализируются вопросы взаимосвязи языка и культуры каждого народа, преемственности в их историческом развитии, передачи национальных ценностей через языковые единицы. Определяется, что сохранение и использование этнокультурного компонента – основа духовной целостности и культурной независимости нации. В этой связи в статье делаются выводы о необходимости рассмотрения языковой культуры в единстве, их неделимой природе, отражаются место и влияние этнокультурных понятий в общественном сознании.

Основная цель статьи – выявление проявления этнокультурного компонента через языковые единицы, раскрытие преемственности между языком и культурой, а также научное обоснование того, как национальная идентичность выражается в языке посредством анализа этнокультурного содержания в художественных произведениях. Для достижения этой цели мы поставили перед собой следующие задачи: раскрыть сущность понятия этнокультурного компонента, дать обзор научных работ по данной теме, теоретически обосновать взаимосвязь и преемственность между языком и культурой, выявить, проанализировать этнокультурное содержание фразеологизмов.

Ключевые слова: этнокультурный компонент, язык, культура, фразеология, пословицы и поговорки.

ZH.K. OMIRBEKOVA

L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

ETHNOCULTURAL COMPONENT OF LANGUAGE AND CULTURE PLACE IN CONTINUITY

Annotation. The article discusses the place of the ethnocultural component in the continuity of language and culture. The problems of the relationship between the language and culture of each ult, continuity in their historical development, the transmission of national values through language units are analyzed. It is established that the preservation and functioning of the ethno – cultural component is the basis of the spiritual integrity and cultural independence of the nation. In this regard, the article draws conclusions about the need to consider language culture in Unity, their indivisible nature, reflects the place and influence of ethno-cultural concepts in public consciousness. The main purpose of the article is to identify the manifestation of the ethnocultural component through language units, to reveal the continuity between language and culture, as well as to scientifically substantiate how national identity is reflected in language through the analysis of ethnocultural content in works of art. To achieve this goal, we set ourselves the following tasks: to reveal the essence of the concept of the ethnocultural component, to review scientific works related to it, to theoretically substantiate the relationship and continuity between language and culture, to identify and analyze the ethnocultural content of phraseology.

Keywords: ethnocultural component, language, culture, phraseology, proverb.

References

1. Baitürsynov A. Tıl taǵylymy. – Almaty: Ana tılı, 1992. – 145 b.
2. Vejbiskaia A. Ponimanie kúltur cherez posredstvo klúchevyh slov. – M.: ÍASK, 2001. – 178 s. – URL: https://biblioclub.ru/index.php?page=publisher_red&pub_id=2056.
3. Zveginsev V.A. Ístoria iazykoznaníia XIX i XX vekov v ocherkah I izvlecheníia. – M.: Prosveşenie, 1960. – 358 s.
4. Tolstoi N.Í. O predmete etnolingvistiki i ee roli v izuchenii iazyka i etnosa. – Leningrad: Nauka, 1983. – 182 c.
5. Mankeeva J. Qazaq tılındegí etnomädeni ataulardyń tanymdyq negizderi. – Almaty: Jibek joly, 2008. – 353 b.
6. Qaidarov Ä. Qazaqtar ana tılı äleminde. Etnolingvistikalıyq sózdık. – Almaty: Daik-Pres, 2009. – 780 b.
7. Qaidarov Ä. Qazaq tılı leksikologiasynyń mäseleleri. – Almaty: Čylym, 1988. – 197 b.
8. Şaimerdenova N.J., Avakova R.A. İazyk i etnos. – Astana: Saryarka, 2008. – 248 s.
9. Şükürüly S. Tanyş sózdıń beitanys syrlary. – Almaty: Sözdık-Slovär, 2004. – 345 b.
10. Telia V.N. Frazeologia v kontekste kúltury. – M.: İazyki rus. kúltury, 1999. – 336 s.
11. Maslova V.A. Lingvokúlturologia. – M.: Institut iazykoznaníia RAN, 1999. – 202 s.
12. Uäliev N. Söz mädenieti. – Almaty: Mektep, 1984. – 92 b.
13. Keñesbaev I. Frazeologialıyq sózdık. – Almaty: Arys, 2007. – 796 b.
14. Äuezov M. Abai joly: roman-epopeia. – Kıt. 1. – Almaty: Jazuşy, 2013. – 376 b.
15. Qaidar Ä.T. Halyq danalyǵy. – Almaty: Tolaǵai, 2004. – 560 b.
16. Qazaq tılınyń tüsındirme sózdıǵı. – Almaty: Memleketтік tıldı damytu instituty, 2014. – 728 b.
17. Äbdıkov T. «Äke» povester men äñgimeler jınaǵy. – Almaty: Qainar, 2005. – 383 b.
18. Nysanbaev Ä. Qazaqstan ülttyq ensiklopediasy. – Almaty : Qazaq ensiklopediasy, 1997. – 268 b.
19. Kekılbaıuly Ä. Dala baladalary I, II tom. – Almaty: Jazuşy, 2002. – 232 b.
20. Daurenbekova Laura N., Imanberdiyeva Saule K., Baitanassova Karlygash M., Ozat Akniyet, and Alimbayev Aslan E., Transformation of Literary Translations of the Literary Classics by Abai Kunanbayev, 66–87. // New Voices in Translation Studies Vol.29 No.2 (2024) DOI: <https://doi.org/10.14457/CU.doc.2024.24>.

Автор туралы мәлімет:

Өмірбекова Жәмилә Қалдыбекқызы – филология ғылымдарының кандидаты, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің доценті, Астана, Қазақстан.

Омирбекова Жамиля Калдыбекқызы – кандидат филологических наук, доцент Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан.

Omirbekova Zhamila Kaldybekkyzy – candidate of Philological Sciences, associate professor, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.